

rad felszínén, melynek ismétlése kényszerselekvés. Ez a gyűlölet öntápláló. Velük szemben állnak azok a kevesek, akik emlékeznek, mert emlékezni akarnak. Nem saját üdvtörténeti igazságukat hajítják ki az ablakon, hiszen mindenki ragaszkodik saját igazságához, melyet a hit gesztusával elfogadott, de maguk és mások összeegyeztethetetlen igazságában mégis a közöset keresik. És mi a közös? A nyelv. Nem a héber nyelvre, hanem a filozófia nyelvére gondolok. A középkori filozófia nyelve közös nyelv volt, melyben az én és a másik megmaradt énné és másná, de az én a másikban mégis felismerte önmagát, az embert, aki az igazságot szereti. A filozófia közös nyelve a kérdések közös nyelve. Az ezekre adott válaszok különbsége nem akadályozta meg a kérdezőket, hogy egymás szemébe nézzenek.

Nem szakmai büszkeség ismételteti meg velem, hogy akkor, a középkorban, azok, akik a másik megismerésére törekedtek, filozófiai kérdéseket tettek fel, hiszen a filozófus is lehet gyűlölködő, előítéletes és primitív. Csak leírom azt, amit látok: a metafizika nyelve hozta annak idején közel egymáshoz az Egyházat és a Zsinagógát. Kevesen voltak, s ebben az értelemben valóban arisztokraták. Hogy Nietzschevel szóljak: nem volt bennük ressentiment.

Gábor György, mint mondom, nem sokat beszél pszichológiáról. A tudatos emlékezés, nem a tudatlan könyvének elsődleges tárgya. De a tudatos emlékezés is lehet akaratlan. Valami beugrik az emlékezetbe, amin az ember sosem gondolkozott. Mikor Gábor György könyvének történeteit olvassuk – vagy mikor hasonló történeteket olvasunk –, néha az a benyomásunk támad, mintha a XII–XIII. század teológusai-filozófusai jobban értettek volna ahhoz, hogy a másik felé forduljanak, mint felvilágosult utódaik. Talán többféle fajtája van a felvilágosodásnak. Talán, ha egy ember hisz a maga hite abszolút igazságában, és mégis tud a másikkal közös nyelven, a kérdések nyelvén beszélni, s ugyanakkor nem pusztán a másik igazságát, hanem identitását, azaz emlékeit is képes tiszteletben tartani, talán ez is felvilágosodás.

Heller Ágnes

AZ OLVASHATATLANSÁG ALLEGÓRIÁI

Paul de Man és az olvasástörténet

*Paul de Man: Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv
Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben
Fordította Fogarasi György
DeKON-KÖNYVEK, Irodalmi és interpretációs
sorozat, 17.*

*Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport,
Szeged, 1999. 430 oldal, 1200 Ft*

*Guglielmo Cavallo és Roger Chartier (szerk.):
Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban
Fordította Sajó Tamás
Balassi Kiadó, 2000. 420 oldal, 3500 Ft*

Az olvasástörténet – és nyomában az irodalomtörténet egyik ága – különös jelentőséget tulajdonít a szövegek fizikai jellemzőinek. Anthony Grafton például A HUMANISTA OLVASÁS című tanulmányában Machiavelli kétfajta olvasási szokásából von le következtetéseket: a természetben klasszikus költők zsebkönyvkiadásainak élvezetében merült el (Aldus Manutius velencei nyomdájának octavo méretű aldináiban), dolgozószobájában pedig történeszek, filozófusok nagyalakú – in-folio és quarto – kiadásait tanulmányozta. Roger Chartier ama megközelítés érvényességét hangsúlyozza, „amely magukból a nyomtatott tárgyakból kiindulva igyekszik rekonstruálni egyfelől az általuk hordozott szövegek kategóriáit, másfelől a kiadók által feltételezett olvasóközönséget” („NÉPT” OLVASÓK, „NÉPSZERŰ” OLVASMÁNYOK A RENESZÁNSZTÓL A KLASZSZICIZMUSIG, AZ OLVASÁS KULTÚRTÖRTÉNETE..., 316.). Az elmúlt évszázad kiadási szokásai alapján bárki szaporíthatja a példákat (és bonyolíthatja a problémát); elgondolkozhat a könyvek „olcsó” vagy luxuskiadásának, illusztrált vagy felvilágosító, irodalmi vagy tudományos célból jegyzetelt, elő- vagy utószavazott, sorozatba illesztett voltak, betűtípusának és betűnagyságának funkcióin. Meggondolhatja például, hogy az értékelés és a befogadói elvárások milyen változását jelentheti a nyers, laikonikus amerikai detektívregény atyamesterének, Raymond Chandlernek megjelenése a

rikítóan figyelemfölkeltő puha fedeles évtizedek után az amerikai klasszikusok előkelő sorozatában.

Paul de Man könyvének magyar kiadását először én is tárgyként veszem szemügyre, noha nem általános könyvtörténeti következtetéseket akarok levonni belőle; inkább egyéni, kritikai hozzájárulásnak tekintem a kiadók részéről a szöveg olvasásához. Nem esztétizálok (azaz nem rovom fel az oldalak rettenetes tükrét), nem foglalkozom a használhatósággal (azaz meg sem említem, hogy egyetlen – úgy lehet, intenzív – olvasás nyomán a ragasztott és nem fűzött könyv lapjaira esik szét), nem hozok szóba pragmatikus szempontot – föltehetően a pénzihiányt –, amely miatt a kemény és puha fedél máshol és egykor nálunk is jelentős különbsége megszűnt, hanem kizárólag azzal foglalkozom, hogy e magas absztrakciós szintű, előképzettséget és tájékozottságot igénylő tudományos mű fedelén merőben szokatlan módon egy *illusztáció* található. Nem egy kép vagy egy kép részlete, amely valamilyen távolabbi vagy közelebbi értelemben rokon volna a könyv tradíciójával vagy szellemével; ilyen könyvborítót sokat ismerünk. Nem: itt egy narratíva (történet) jól meghatározható jelenetének népszerű szemléltetése látható. Ha nem ismerjük a referenciát, akkor talán nem tudjuk egészen pontosan leírni, mit látunk, de abban azért biztosak lehetünk, hogy illusztrációról, azaz a legközvetlenebb módon referenciális (valamilyen, a szövegen kívüli valóságra vonatkoztatott) ábrázolásról van szó. Sőt az is nyilvánvaló, hogy ez az illusztráció idézet, amennyiben megidéző egy valaha igen népszerű – ma is létező, de a gyerekkönyvekbe és a populáris regiszter alacsonyabb szintjeire visszahúzó – illusztrációs módot. Ezt úgy jellemezhetném, hogy az illusztrátornak – ha tetszik, naiv módon – az ábrázolandó szöveg valósága, legalábbis színpadi és színpadias értelemben vett valósága semmilyen problémát nem jelent. Arra törekszik tehát, hogy a kiválasztott jelenethez a szöveget szerzői utasításként hasznosítsa. S a szerzői utasítást ráadásul a naturalista színház modorában kell elképzelnünk, körülményesen leírva a berendezést, a tárgyakat, a szereplők taglejtését és arcjátékát. Az ilyen illusztrációkról leolvashatjuk a szöveg egy vagy néhány mondatát, s az

olvasóközönség XIX. századi expanziója idején (vö. Martin Lyons: A XIX. SZÁZAD ÚJ OLVASÓI: NŐK, GYERMEKEK, MUNKÁSOK) az volt a funkciójuk, hogy képi eszközökkel is rögzítsék a szöveget, megerősítsék valóságosságát. Sokunknak kedves emléke Verne Gyula regényeinek eredeti illusztrációi, s Gustave Doré a XIX. század második felében illusztrálta végig (s adták ki az előkelő közönség számára, nehezen kezelhető hatalmas díszkiadásokban, s épp ezért kevésbé olvasásra, mint inkább reprezentációra szánva) többek között Cervanest, Dantét, Ariostót és a BIBLIÁ-t.

A Paul de Man-könyv borítóján látható kép Rousseau VALLOMÁSAI-nak 1889-es kiadásához készített illusztrációsorozatból való (Maurice Leloir [1853–1940] rézmetszete), s pontosan az az igyekezet tükröződik benne, hogy az ön-életrajzot színpadias csúcspontokban kulmináló regényként olvassuk, de ugyanakkor szilárdan rögzítsük a fikció referenciahálóját. Az I. rész 2. fejezetének híres jelenete látható rajta. Rousseau ifjúkorában inasnak állt egy turini özvegy grófnéhoz, akinek halála után feloszlatták háztartását. Egy „*régi rózsaszín-arany szalagocskát*” Jean-Jacques-nál találtak meg. Ő azt hazudta, hogy az egyik szolgától, Mariontól kapta ajándékba. „*Számosan összegyűltek, ott volt De la Roque grófné [a grófné unokaöccse és örököse]. A lány bejön, mutatják a szalagot, én arcátlanul megvádolom, ő megdermed, hallgat, olyan pillantást vet, amely lefegyverezné az ördögöt is, de az én megátalkodott szívem ellenáll.*” (Rousseau: VALLOMÁSOK. Magyar Helikon, 1962. 88.) Íme, az illusztráció mutatja a tekintélyesen ülő gróft, a mögötte megrökönyödött és tanácstalanul álló háznép – egyikük kezében a bűnjel – s az ifjú lakájt, amint a gróf irányában alázatos testtartással, de megmakacsolva magát, pimasz határozottsággal, vádlón mutat a döbbsé és kezét tördelő leányra, aki ránk, a nézőkre néz, s tőlünk vár védelmet igaza tudatában. Mízen előlegezi a következő pillanatot, amelyben Marion szelíden Jean-Jacques lelkére beszél, és végül „*elsírja magát, s csak ennyit mond: – Ó, Rousseau, becsületesebbnek hittem... Nagyon szerencsétlenné tesz, de nem szeretnék a helyében lenni*”. (I. h. 89.)

Mi köze azonban mindennek Paul de Man könyvéhez? MENTEGETŐZÉSEK című fejezete épp ezt a jelenetet elemzi. Megkockáztatom

azonban, hogy tudatosan vagy öntudatlanul ennél többről is szó van, amennyiben Németh György borítója ironikusan szembeállítja Paul de Man olvasatával (amely nála sohasem csak egy konkrét szöveg olvasata, hanem magának az olvasásnak – az olvasás kétségesséégének, az olvasás bizonytalanságának, az olvashatatlanságnak – az allegóriája) azt a referenciális olvasásmódot – még hozzá egy történetileg meghatározható naiv formáját, s ez csak növeli az iróniát –, amelyet sohasem lehet kiiktatni az olvasásból, s amelynek leküzdésére irányulnak Paul de Man legfőbb erőfeszítései. A Paul de Man által előnyben részesített nem ábrázoló, nem reprezentáló (nem fenomenális) nyelvvel szembeállítja az ábrázolásvlű nyelvet, amely minden különösebb nehézség nélkül át tud váltani a „graphic” szó (vö. 127. 92.)* „szemléletes”, „képszerű” értelméből a szó szoros értelmében grafikaivá. Az illusztráció a lehető legbanálisabb módon tárja elének azt a feltételezést, hogy a szövegbe foglalt történetnek van „valóság alapja”, hiszen létre lehet hozni egy nyelven kívüli párdarabját. A referenciális igazolás munkája persze sohasem végezhető be, mert a „valóság” viszonyfogalom, de éppígy bevégezhetetlen a szöveg irreferencialitásának vagy totális önmagára vonatkoztatottságának igazolása. S azt sem mondhatjuk, hogy bármelyik végtelen feladat volna, mert egy bizonyos szellemi ökonómia, az elgépiesedés veszélye és egymáshoz való komplementer viszonyuk belátása ennek mindig valamilyen határt szab az olvasás különböző korszakaiban.

A borító témaja továbbá felhívja a figyelmet arra a történetre, amelynek elemzésére szánta a szerző könyve zárófejezetét, így is nyomatékos adva az „Excuses” retorikájának. Ha mégoly tapintatosan, de nem kerülhető meg az a gyanú sem, hogy Rousseau ifjúkori bűne megvallásának, a kevésbé a bűn feloldozására törekvő, mint inkább a szegényt áttörő vallomásnak, a mentegetődzés és mentséskeresés, valamint az ürügyek és kifogások nyelvi aktusainak, az erotikus mélyrétegek feltárásának, a bűnvallomásban tetten érhető mazochisztikus

önélvezetre való rámutatásnak, valamint az epizód referenciális alapjaitól – valóságos megtörténéségtől – való eloldozásnak és fikcionalizálásnak személyes tétje is van Paul de Man végtelenül személytelen, objektivistá írásmódjában.

Minderről azonban csak akkor lehet érdemben beszélni, ha rekonstruáljuk azt az olvasáselméletet, amely Paul de Man alighanem legjelentősebb könyvéből kibontható.

*

Paul de Man vállalkozása a legradikálisabb kísérlet a jelentéskereső és jelentéstulajdonító olvasás elbizonytalanítására. E tekintetben példaértékű Proust-fejezetének facitja: „Az À LA RECHERCHE DU TEMPS PERDU a *jelentés szökését, folytonos elillanását mondja el, ez azonban nem gátolja meg azt, hogy saját jelentése is szakadatlanul szökésben legyen.*” (109. 78.) Mivel e mondat paradoxona hiperbolikusan fokozható, s természetesen kiterjeszthető saját magára, ezért már ebből az egyetlen idézetből sejthető, hogy Paul de Man szüntelenül paradoxonokra és aporiákra építő eljárás módja szükségképpen, nem pedig tudákos öntetszelgésből komplikált, s írói stratégiájához hozzátartozik saját olvasójának elbizonytalanítása is. Bámulus elemző, aki kiválasztott szövegrészleteinek kivételesen gazdag jelentésrétegeit tárja fel, hogy aztán betemesse; invenciózus olvasatok tucatjain keresztül jut el a szöveg olvashatatlanságának téziséig.

Mi bátorítja fel erre a rendkívül erős kijelentésre? Saját bevallása szerint az, hogy a helyi olvasási nehézségek olyan dilemma elé állították – történetesen Rousseau-nál, de a tézis általánossága ezt a tényt eljelentékteleníti: Paul de Man minden írása egy *helyi* nehézséggel, egy *szövegrészlet* olvasatával foglalkozik –, hogy a történelmi szemléletmódból át kellett váltania magának az olvasásnak a problémájára. S ez a váltás az olvasás elméletén belül is sarkalatos fordulattal járt. Pontosabban az olvasás alapját képező nyelv prioritásának megváltozását érzi kényszerítő erejűnek. Az olvasás azért nem tárhatja fel a jelentést, mert a nyelv paradigmája nem reprezentatív, nem referenciális, nem valamilyen jelentést akar kifejezni. „...teljesen megfordulnak azok a bevett prioritások, melyek a nyelv autoritását hagyományos módon nem az alakzatok nyelven belüli erőforrá-

* Az első szám AZ OLVASÁS ALLEGORIÁI magyar kiadásának oldalszáma, a kurzív második szám az eredeti kiadásé: ALLEGORIES OF READING. FIGURAL LANGUAGE IN ROUSSEAU, NIETZSCHE, RILKE AND PROUST. New Haven and London: Yale University Press, 1979.

saiból, hanem a nyelvnek valamilyen nyelven kívüli referenssel vagy jelentéssel való megfeleltetéséből eredeztetik.”* (146. 106.)

Egy tradicionális prioritással szemben egy másik áll, s a kettő aporiáját Paul de Man a nyelvi alakzatok és a nyelvi jelentés feloldhatatlan ellentmondásában és összezavarodásában látja, nevezze bár figuráció vagy referencia, figuráció vagy jelölés, szimbolizáció vagy jelölés, szemantikai meghatározatlanság vagy meghatározottság, a nyelv formális struktúrája vagy szemantikai funkciója, performatív vagy konstatív funkciója ellentétének.

Paul de Man tehát kétfajta olvasatot különböztet meg, amelynek összetartását, egy irány felé való haladását lehetetlennek látja, sőt úgy véli, hogy a kettő kölcsönösen kizárja egymást. De mivel minden figurális olvasatot olvashatunk referenciálisan is, és minden referenciális olvasatot figurálisan, ezért a két egymást kizáró olvasat együttes jelenléte már önmagában nemcsak a végső vagy egyetlen jelentés lehetőségét zárja ki, hanem egyáltalában az igaz megértés vagy valamilyen személyes igazság megértésének a lehetőségét is. Paul de Man ezt az olvasatot nevezi retorikailag tudatos olvasásnak. Rákényszerülünk, hogy a nyelvet megértjük, de a retorikai tudatosság továbbhajszol bennünket erről a fokról, amely visszatekintve vagy naivnak, vagy megalapozhatatlannak, vagy pusztán pragmatikusan célszerűnek tűnik. Ha tetszik, a híres dekonstrukció úgy is meghatározható, mint a szövegek bármely megértésének, bármely referenciális jelentés megbízhatóságának kétségbevonása – kivéve természetesen azt az egy referenciális jelentést, amely minden jelentést gyanúperbe von.

Ha Heidegger aforizmája szerint a nyelv a lét háza, Paul de Mannál bizonyosan a börtö-

* Idézeteimben, melyek Paul de Man álláspontjának rekonstrukcióját szolgálják, nem utalok mindig arra, hogy maga Paul de Man kit és mit rekonstruál éppen (ezúttal – és ez persze egyik legfőbb forrása – Nietzsche korai nézeteit a retorikáról, amelyet aztán A TRAGÉDIA EREDETE jelentésének lebontására használ fel). Mert vegye bár anyagát Rilketől, Proustól, Nietzsche-től vagy Rousseau-tól, elmélete olyannyira konvergál, hogy szerzőinek amúgy is felbontott, dekonstruált nézeteivel való szembesítése külön feladat lenne, amelyre a jelen keretek között rendszeresen nem vállalkozhatom.

ne. A nyelv maga kibonyolódik azokból a nyelven kívüli viszonyokból, amelyeket – meglehet, az elgondolható vagy akár érezhető preformálva – jelöl, és abszolút autonómiára tesz szert; a nyelven belüli energiák szabad játékba fognak. Eközben „a szükségletek vezérelte nonverbális tartománnyal” (283. 210.) két dolog történhet: vagy talán, vagy bizonyosan „a nyelv kedvéért létezik” (uo.). Az első esetben „képtelenség eldönteni, hogy Proust azért találta-e fel a metaforákat, mert bűnösnek érezte magát, vagy bűnösnek kellett nyilvánítania magát, csak hogy hasznát vegye saját metaforáinak”. (91. k. 65.) A második esetben „miként az »ember«, úgy a »szerelem« is defiguráló figura, azaz olyan metafora, amely egy lebegő, nyitott szemantikai struktúrának az egyértelműség, a tulajdonképpeni jelentés illúzióját kölcsönzi”. (267. 198.) A nyelv azért válik a lét börtönévé, mert a lét alapkategóriái – rousseau-i fogalmakat kölcsönözve a félelem, a természeti állapot, a szenvedély, a tökéletesíthetőség, a szerelem, a bűn és maga az ember – spekulatív hipotézisek, illetve nyelvi fantomok. Ám ugyanakkor mégis „lehetetlenség eldönteni, hogy nyelven kívüli létezők referenciális nevei-e vagy pusztán a nyelv fantomjai. S legalább ennyire lehetetlen függőben hagyni a kérdést, hiszen a jelentés kényszere és a jelentés megbomlásának kényszere sohasem képesek kioltani egymást”. (218. 161.)

Heidegger egy sajátos irányba történő továbbradikalizálása tűnik ki a szövegek és az eszközjellegű írások** megkülönböztetésében is. Az utóbbiakat „a referenciális autoritásokat illető előzetes megállapodás teszi érthetővé; ez a megállapodás azonban csak szerződéses és nem konstitutív. Minden pillanatban megszeghető, s ezzel együtt minden egyes írás referenciális működőmódja is megkérdőjelezhetővé válik... Valahányszor ez történik, mindaz, ami eredetileg dokumentumnak vagy eszköznek tűnt, szöveggé válik, s ennek folytán megkérdőjeleződik az olvashatósága”. (275. k. 204.)

Fölvetődik a kérdés: nem vegyíti-e össze Paul de Man a referencialitás két különböző értelmét. A megnevezés referencialitása nem konstitutív, felmondható, és ennek a szépirodalom a legfőbb terepe. Ugyanakkor magá-

** „Writings”: ezt a kítűnő magyar fordítás a kissé pejoratív „íromány” szóval adja vissza.

nak a nyelvnek a referenciális funkciója teljes mértékben konstitutív. Hogy a nyelv egyik alapvető funkciója referenciális, az nem szerződés kérdése. Minden egyes ponton, a nyelv minden atomjában megállapodásnak tekinthetjük és felmondhatjuk a referenciális viszonyt, de ugyanezt nem tehetjük meg a nyelv egészével, a nyelvi univerzummal. A nyelv nem feledkezhet meg arról, hogy funkcióinak túlnyomó részében referenciálisan használják, s a figuralitásnak egy referenciális vonatkozása bizonyosan van: a referencialitástól való eloldozottsága. Az irreferencialitás a referencialitás hiányára, nem létezésére, tagadására vonatkoztatott. Ha az olvasás allegóriája az olvasásra való képtelenség története, akkor ennek a történetnek az olvashatóság a referense.

Paul de Man szembenéz a referenciális diskurzus megszüntethetlenségével, és elismeri, hogy a referenciális kényszertől teljesen megszabadult nyelvet nem lehet elgondolni. A figurális és a referenciális diskurzus testvér-ellenfélként áll szemben egymással, s egyik sem győzhet. Ám Paul de Man hajlik arra, hogy a romantikus nyelvelmélet nyomán a nyelv olyan radikális figuralitásával számoljon, amelynek csak eltévelyedése a helyes jelentés illúzióján alapuló referenciális nyelv. „*Ennek eredményeként az olvashatóság feltételezése, ami maga is konstitutív eleme a nyelvnek, nemcsak hogy nem vehető többé biztosra, de egyenesen aberránsnak minősül.*” (272. 201.)

Ám nem lehet-e megfordítva gondolkodni és az olvashatatlanság allegóriáját mint egyedüli releváns olvasatot tekinteni aberrációnak? Bizonyos mértékig ez végrehajtható a Paul de Man által felállított koordináták között is, bár aztán ennek következményeképpen megrendül néhány alapvető feltételezése. Werner Hamacher, Paul de Man egy éles elméjű kommentátora azt írja, hogy a referencialitástól való megszabadulás maga is szükségképpen referenciális. Ez nem mond el lent Paul de Mannak, aki Rousseau-ról szólva mondja, hogy „*a veszteség kimondása maga is az igazság és hamisság mérlegelésének irányítása alatt áll, azok pedig lényegüket tekintve szükségképpen referenciálisak.*” (280. 208.) Hamacher azonban így folytatja: „*Egyetlen szövegnek sincs hatalma arra, hogy kizárja annak lehetőségét, hogy az igazat mondja, vagy legalább valami igazat mond; de egyetlen szöveg sem szavatolhatja ezt az igazságot,*

*mivel minden próbálkozás bizonyosságának meg-
alapozására megsokszorozza jelentésének meghatá-
rozatlanságát. Mivel a megértés – legalábbis az a
fajta, amelyen a tudomány áll vagy bukik – lehetet-
len a kijelentések szemantikai státusának szigorú
meghatározása nélkül, ezért egyetlen szöveg sem ért-
hető meg stricto sensu. De a jelentős irodalmi szöveg
tudja ezt, és nem szűnik meg foglalkozni vele vala-
milyen módon.*” (Hamacher: LECTIO: DE MAN'S
IMPERATIVE. In: Lindsay Waters and Wlad God-
zich [Eds.]: Reading de Man Reading. Min-
neapolis: University of Minnesota Press,
1989. 182. Németül vö. LECTIO. DE MANS IM-
PERATIV. In: Werner Hamacher: ENTFERNTES
VERSTEHEN. STUDIEN ZU PHILOSOPHIE UND LITE-
RATUR VON KANT BIS CELAN. Frankfurt/M.:
Suhrkamp, 1998. 167.)

Ez a kommentár véleményem szerint két ponton rendíti meg Paul de Man világát. Ugyanazokból a premisszákból arra a következtetésre is lehet jutni, hogy a szöveg igazsága (vagy valamilyen igazsága) nem zárható ki, noha a szöveg önmagában nem tartalmazhatja annak garanciáját. Ha ezt a nyomvonalat követjük, s valamilyen okból jelentőséget tulajdonítunk az igazság keresésének, akkor ki kell lépünk a szöveg (a Paul de Mannál mindig bizonyos önkényességgel fragmentarizált szöveg) tiszta immanenciájából. Ezt Paul de Man nyelven úgy írhatjuk le, hogy a két alapvető alakzat közül az általa előnyben részesített, a kapcsolatok esetlegességét kifejező metonímiától meg kell tennünk visszafelé az utat a szövegen kívüli tudás és cselekvés igényével fellépő metaforához.

Hamacher szövegében a másik gyúanyag észrevétlenebb, de nem kevésbé jelentős. A tanulmány angol nyelvű változatának utolsó mondatában van elrejtve. Hamacher a szemantikai státus meghatározatlanságát mint művészi lehetőséget fogja fel, és a jelentős szépirodalmi szövegekre korlátozza. Ez éppen ellentétes Paul de Man antiesztetikai törekvésével, aki a szövegeket ki akarja terjeszteni, és erre egy rendkívüli horderejű példát is mutat könyvében, amennyiben semmilyen különbséget nem tesz filozófiai és szépirodalmi szöveg között. Nietzsche bölcselete vagy Proust szépprózája, Rousseau elmélete vagy regénye egyként szöveg. Sőt határozottan állítja, hogy a filozófiai igazságigénynek is irodalmi és retorikai természete van.

Ebből persze egy filozófiában jártas olvasó s kiváltképp egy Nietzsche- vagy Rousseau- (más műveiben egy Hegel- vagy Kant-) szakértő számára horribilis dolgok következnek. A filozófia diszkurzív nyelvének, fogalmi megkülönböztetéseknek értelmezhetetlenné válásával megnyílik az abisszum, a szakadék, s bekövetkezik egy egész hatalmas tradíció visszavétele. Rodolphe Gasché erre kitérő történelmi magyarázatot adott, amikor arról beszélt, hogy Paul de Mannál a filozófia ősellensége, a retorika mintegy visszavág. Bacsó Béla egy rövid cikkében (PAUL DE MAN, RETORIKA ÉS DEKONSTRUKCIÓ. In: Bacsó Béla: „MERT NEM MI TUDUNK”. FILOZÓFIAI ÉS MŰVÉSZETELMÉLETI ÍRÁSOK. Kijárat, 1999. 127. kk.) meggyőzően kötötte Nietzsche korai retorikatörténeti kezdeményeihez e fejleményeket, másrészt Gasché ugyancsak joggal Paul de Man ama romantikus örökség folytatójának tartja, amely elvileg oldja fel filozófia és irodalom, filozófia és retorika különbségét a progresszív univerzálköltészet töredékes káoszában. Paul de Man világa azonban sötétebb és reménytelenebb Friedrich Schlegelénél: „az övé egymással semmilyen viszonyban nem álló szingulárisok világa, amelyek mind olyannyira idioszinkretikusak, hogy bennünk minden egyetemes kioltódik; a heterogén töredékek világa, amelyek csak annyiban hoznak létre egy egészet, amennyiben egyformán közömbösek, és mindegyikükből hiányzik a generatív erő. Mindegyikük ugyanaz: vég nélkül ismétlik pontszerűségük magányos jelentésnélküliségét”. (Gasché: IN-DIFFERENCE TO PHILOSOPHY: DE MAN ON KANT, HEGEL AND NIETZSCHE. In: READING DE MAN READING, I. h. 287.)

Innen szeretnék most visszatérni Jean-Jacques és Marion szánalmas történetéhez. Ez azért vált oly figyelemreméltóvá számunkra, mert referenciája morális természetű: Rousseau bevallja Jean-Jacques bűnét, és a vallomás nehézségét növeli bűne – a lopás, a hazugság, a rágalmazás – kisszerűsége. Nagy bűnökhöz tartozik a nagy megbánás. De hát éppen ez Rousseau vallomásának alapvető vonása: „nem a bűnt a legnehezebb elmondani, hanem azt, ami nevelés és szégyenletes”. (VALLOMÁSOK, I. h. 22.)

Paul de Man a szöveg szó szerinti vallomása mögött számos olyan referenciális motívumot tár fel, amelyet ő figurális áthelyezések bevezetésének nevez, de amelyet bizvást el lehetne gondolni egy pszichoanalitikusan ori-

entált hermeneutika keretében. Beszél a feltűnően elégedett hangnemről, a közszemlére tett szegény színpadias jellegéről, a frappáns irodalmi befejezés okozta kielégülésről, öröme és bűntudat kölcsönviszonyáról, elfojtás és leleplezés cserebomlásáról. Mindezek „egy olyan rendszernek a részei, mely episztemológiailag és etikailag egyaránt megalapozott, s ezért mint jelentés is hozzáférhető, a megértés működésmódjában”. (386. 287.)

A megértés működésmódját azonban felváltja az, amit Paul de Man fikcionalizálásnak nevez, méghozzá egy olyan szövegrészlet nyomán, amely – de ezt most hagyjuk – kényelmesen beilleszthető volna a történet pszichológiai értelmezésébe. „Mentettem magam az első kínálkozó dologgal”, s ez Marion volt. Paul de Man szerint ez az esetlegesség, a vaktában kimondott név véletlensége szétbomlasztja a jelentést, és kiindulópontjává válik a referenciális illúzió felbomlásának. Így felfogva, a fikcionális kijelentés, miközben létrehozza a szégyen, a vágy stb. rendszert, azt nyelvi és nem „valóságos” tényként hozza létre: a fikció ugyanis radikálisan felelőtlen.

Ebből a megfontolásból következik a referencialitás olyan elemének a megsemmisítése is, mint maga az erkölcs, és „eticitássá”, a nyelvi aporia egy változatává alakítása. „Az etikai hangnemhez történő átmenet nem egy transzcendentális imperatívusz eredménye, hanem egy nyelvi zavar referenciális (tehát megbízhatatlan) változata. Az etika (helyesebben mondvá az eticitás) egyetlen diszkurzív modalitás a sok közül” – írja az ÚJ HÉLOÏSE-ről szóló fejezetben. (278. 206.) Mivel itt nem akármilyen konzekvencia levonásáról van szó, hanem egy fikcióelmélet keretében a nyelvi mechanizmus bedarálja a szubjektumot az ő szabad akaratával egyetemben, és minden valóságos bűntett is fikcionalizálhatóvá válik, kissé hosszabban idézem az alábbi fontos passzust. Paul de Man nem akarja, hogy félreértsük, tehát ne értsük félre.

„Lehetetlennek tűnik elkülöníteni azt a pillanatot, melyben a fikció minden jelöléstől szabadon létezik; már tételezésének pillanatában s az általa létrehozott kontextusban azonnal félreértelmeződik, olyan determinációvá, amely ipso facto túldeterminált. Mégis, e pillanat nélkül, mely mint olyan sohasem létezhet, nem gondolható el szöveg. Empirikus tapasztalattól is tudjuk, hogy így van: mindig minden tapasztalattal szembe lehet nézni (minden

bűnt meg lehet bocsátani), mivel a tapasztalat mindig egyszerre létezik fikcionális diskurzusként és empirikus eseményként, és sosem lehet eldönteni, hogy a két lehetőség közül melyik a helyes. A határozatlanság lehetővé teszi, hogy még a legsötétebb bűntet is megbocsássuk, mivel mint fikció mentesül a bűn és az ártatlanság kötelmei alól.”* (394. 293.)

A szöveg referencialitása alá van vetve a szöveg fikcionalitásának, a fikció pedig a nyelv tisztán formális textuális grammatikai gépezetének – önkényes, mechanikus, ismételhető működésmódjának. „A nyelv korántsem tekinthető a pszichikus energiák szolgálatában álló eszköznek, hanem épp ellenkezőleg: e ponton felvetődik annak lehetősége, hogy a készletek, helyettesítések, elfojtások és megjelenítések egész építménye nem más mint a nyelv – mindenfajta figurációt vagy jelentést megelőző – abszolút véletlenszerűségének aberráns, metaforikus korrelátuma. Nem bizonyos immár, hogy a nyelv mint mentegetőzés vagy felmentés egy előzetes bűn miatt létezik, hanem éppúgy lehetséges, hogy mivel a nyelv mint gépezet egyébként is teljesít, azaz performál, bűnt kell produkálnunk (és produkálnunk a bűnnel járó összes pszichikus következményt) csak hogy a mentegetőzést, a felmentést értelmessé tegyük.” (401. 299.)

*

Paul de Man apodiktikus nyelvi formalizmusa és az értelmezéssel, jelentéstulajdonítással kapcsolatos gyökeres szkepszise minden szöveget megfoszt referenciális terétől (ebből származik antihistorizmusa, antipszichologizmusa, antiontologizmusa és sok egyéb, végtelen számú „anti”-ja), s a szövegeket vagy a vak nyelvtani mechanizmus termékének, vagy radikális fikciónak tekinti, s nem habozik mindebből a szövegek lehetetlenségének tézisét levonni. E tekintetben bizonyos értelemben minden szöveg sorsa azonos, és ez tagadhatatlanul Paul de Man elemzéseinek is gépi-

* Bizonyára így mentesülhetett – fikcionalizált szöveggént – Paul de Man életének sötét titka, melyet soha nem vallott meg, és csak halála után lepleződött le: kollaboráns ifjúkori kritikai tevékenysége a megszállt Belgiumban. Cikkei között olyan is található, amely azt bizonygatja, hogy a zsidókérdés megoldása (amelyet ő egy Európától elszigetelt zsidó kolónia formájában képzelt el) semminő sajnálatos következménnyel nem járna a Nyugat irodalmi életére.

es jelleget kölcsönöz, különösen akkor, amikor nagy erudícióval létrehozott jelentéstulajdonításait dekonstruálja. Ugyanakkor a szövegek és szerzők kiválasztásának szükségképpen van valami kritikai töltete, és néha – fölötte ritkán – azon is rajtafogható, hogy elméletének gyakorlati-kritikai következményeit mérlegetli. Így a közzelfogással ellentétben a kései Rilke nagy műveit, a DUINÓI ELÉGIAK-at és a SZONETTEK ORPHEUSHOZ-t úgy fogja fel, mint amelyek Rilke életművében „visszazuhanást” (re-lapse) jelentenek a figuráció retorikájából a jelölés retorikájába, és azokat a rövid – gyakran egysoros – verseit tekinti (az ÚJ VERSEK-től kezdve) a legjelentősebbeknek, amelyeket szemantikai aszkézis és enigmatikusság jellemez, s amelyek Trakllal és Celannal rokoníthatók. De az ilyen meghökkentő állítás kritikai felhasználhatóságát rendkívüli mértékben csökkenti Paul de Man megfellebbezhetetlen hangneme, a bizonyítás terhének – egyébként antiteoretikus teóriájához következőes – gyakori elhárítása, „tekintélyelvű retorikája” (Jonathan Culler kifejezése: DEKONSTRUKCIÓN. Osiris-Gond, 1997. 330.), egyenesen anti-kritikainak nevezhető, végtelenségig általánosító és abszolutizáló apodikszi: „Összhangban egy olyan paradoxonnal, mely mindenfajta irodalomnak velejárója, Rilke költészete akkor éri el meggyőzőereje maximumát, amikor minden igazságigényről lemond.” (73. 50.) (Kiemelés – R. S.) Igaz, ugyanez az apodikszi relativizálja és jelöli ki kritikai helyét.

Én ezt a helyet – Paul de Man eszjárásával homlokegyenest ellentétes módon – történetileg szeretném megközelíteni, és ehhez kézre áll az olvasás kultúrtörténetének nagyszerű gyűjteménye, amely a Seuil kiadó francia, a Laterza olasz (1997) és a Polity Press angol kiadása (1999) után már magyarul is olvasható. Ezekre a tanulmányokra hivatkoztam recenzióm elején.

Noha Paul de Man munkássága nem tekinthető *dernier crinek* az irodalomtudományban (amennyire meg tudom ítélni, ma a vezető trend egy új historizmus, amely Foucault korszakos hatására vall), olvasásemellete elérte az olvasástörténet egy teoretikus szélső pontját. A nagy olvasástörténész, Roger Chartier egy másik könyvében (L'ORDRE DES LIVRES. LECTEURS, AUTEURS, BIBLIOTHÈQUES EN EUROPE ENTRE XIVe ET XVIIIe SIÈCLE. Aachen: Alinea, 1992) – amely-

nek egyébként első esszéből jelentős részeket emelt át e tanulmánykötet bevezetőjébe – három nagy történelmi hasadást észlelt az olvasás történetében. Az ezek révén megkülönböztethető nagy típusok önmagukban is különböző értelmet adnak ugyanannak a szövegnek. Az első az orális és a vizuális, a második az intenzív és az extenzív, a harmadik a magányos és a közös olvasás ellentéte. A tanulmánykötet legtöbbet az első hasadással foglalkozik; olyan magisztrális írások szólnak erről, mint Jesper Svenbróe (AZ ARCHAİKUS ÉS KLASSZIKUS GÖRÖGORSZÁG. A CSÖNDES OLVASÁS FELTALÁLÁSA) vagy Paul Saengeré (AZ OLVASÁS A KÖZÉPKOR UTOLSÓ SZÁZADAIBAN). Egyébként Paul de Man is világosan látja a problémát. Amikor azt írja az ÚJ HÉLOÏSE cicerói, szónokias stílusáról, hogy az „hangos felolvasásra és meghallgatásra, nem pedig vizuális befogadásra rendeltetett – valószínűleg ez a legfőbb gátja annak, hogy a mai olvasó élvezze a regényt” (262. 194.), akkor mind az első, mind a harmadik hasadásra utal.

De nekünk a második hasadással kell foglalkoznunk. Az intenzív olvasás kevés számú szöveg tiszteletteljes olvasása, s legyen bár szent, klasszikus, tudományos vagy éppen az érzelmi kultúrát intenzifikáló érzékeny mű, aligha kétséges, hogy tekintélye a neki tulajdonított jelentéssel – a tudásra és cselekvésre vonatkoztatott jelentésre való emlékezéssel (memorizálásával) és emlékeztetéssel (ismétlésével) – áll összefüggésben. Az extenzív olvasás nagyszámú szöveg fogyasztása, s a nagy szám itt korántsem formális dolog. Sok különböző könyv, szöveg olvasása az egy- vagy kevéskönyvűségtől alapvetően különböző rutinokat és szokásokat hoz létre, amelyek közül bennünket most a referenciális jelentéshez való viszony érdekel. Széles skáláján megtaláljuk a jelentés fölültes – naiv – rögzítését, elkönyvelését, a jelentés szétszóródását és pluralizálódását, illetve a jelentéssel kapcsolatos kritikai beállítottság megnövekedését. Az extenzív olvasás növeli az olvasottak fikcionalitásának tudatát. A jelentés tekintélye csökken.

Van Gogh egy korai képe, a CSENDÉLET BIBLIÁVAL (1885) jelképezi ezt az ellentmondást: a méltóságteljes, hatalmas, ódon BIBLIA mellé, amely ÉSAIÁS KÖNYVÉ-nél van felnyitva, egy elrongyolódott, bezárt, tehát kiolvasott papírborítású könyv van odavetve, a legfrissebb párizsi újdonság, ZOLA LA JOIE DE VIVRE-je (ÉLET-

ÖRÖM – 1884). (Mondják, a festő kálmínista lekipásztor apja és a maga életszemléletét akarta egymással szembeállítani.) Az egy – hevenyészve lecsapott – könyv sok könyvet képvisel: a két évvel később festett – két változatban is ismeretes – PÁRIZSI REGÉNYEK című csendéleten már egész halom látható belőlük.

Paul de Man retorikailag tudatos olvasása az intenzív és az extenzív olvasás paradox kombinációja. A retorikai tudatosság rendkívül intenzív olvasást jelent, olyan feltáró munkát, amely nem is képes kiterjeszkedni egy nagyobb terjedelmű szöveg egészére (az *egészlelvőség* kétségbevonását a művel mint egészsel kezdi). Az intenzitás paradoxona, hogy energiáját az ellenszegülésből nyeri, a tematikus olvasás elhárításából, a koherencia félrevetéséből, a „lényeg” kihüvelyezésének elutasításából, a szerzői retorika felülbírálatából stb. A szövegrészletek vak monászokká változtatása jellemzi ezt az olvasást. Ám olyan erős, kíméletlen és következetes módon, hogy tekintélyt kölcsönöz tárgyának. Az elemzett szövegek tekintélye mindazonáltal nem jelentésük jelentőségén alapul, hanem annak jelentőségén, hogy a jelentés szükségszerűen megvonja magát.

Még hozzá olyan esetekben is, amelyekről a történelem ellenkező tanúságot tesz. Elvégre „az ÚJ HÉLOÏSE (1761) 1800-ig megjelent 70 kiadásával az ancien régime legnagyobb bestsellere” volt – írja Reinhard Wittmann AZ OLVASÁS FORRADALMA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN? című tanulmányában (332.). Robert Darnton az olvasástörténeti irodalom egyik legszebb konkrét analízisében, amelyben levéltári kutatást és szövegértelmezést kapcsolt össze, megvizsgálva egy korabeli olvasó, valamely La Rochelle-i kereskedő levelezését könyvkiadójával, bebizonyította, hogy ez a siker Rousseau szövegének és olvasójának új, forradalmi viszonyán alapult. A szerző és a befogadó szinte egyesült abban a heves óhajban, hogy az irodalmi mű behatoljon a szövegen kívüli világba, az olvasó egzisztenciális, egész létére kiterjedő módon azonosuljon a szöveggel. „Ranson nem azért olvasott, hogy az irodalmat élvezze, hanem azért, hogy megbirkózzék az étellel és mindenekelőtt a családi étellel, még hozzá pontosan Rousseau elképzelései alapján.” (Darnton: ROUSSEAU UND SEIN LESER. In: Brigitte Schlieben-Lange [Hrsg.]: LESEN – HISTORISCH. In: *LiLi – Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 57/58 [1985], 134.)

Az ÚJ HÉLOISE egykori rendkívül erős referenciális olvasata és mai olvasatlansága (talán olvashatlansága) történelmi adaléku szolgálhatna a referenciális olvasat és figurális olvasat viszonyához. De Paul de Man atemporális olvasáseméletében ez a viszony kizáró és feloldhatatlan. A retorikai olvasat, amely minden ponton felismeri és minden ponton visszaveri a referencialitás támadásait, totalitárius olvasat. (Negatív értelemben totalitárius, hiszen három dolog – a mű, a téma és az esztétikai jelleg – totalitása, egységes felfoghatósága ellen szerveződik.) Totalitásából következik extenzivitása. Elvileg minden szövegre alkalmazható – törvénye, mechanizmusa alól egyetlenegy sem vonhatja ki magát. Minden szövegbe bele van írva olvasásának kudarca. Paul de Man hírének és hatásának megalapozottságára, elkötelezettségének mélységére vall, hogy saját olvasatainak és saját szövege olvasatainak kudarcáról – nyelvi okokból való túldetermináltságáról – is meg volt győződve.

Az extenzív olvasás keretében az intenzív olvasás szigetei jönnek létre, amelyek példaszzerűen és kiterjeszthetően fejezik ki abszolút negativitásukat. Ez a belátástól vak és a vakság által belátó olvasás – hogy Paul de Man első könyvének címét variáljam –, az olvasás mint az olvashatlanság belátása, az olvasatok egymást kioltó felgyülemlése, az olvasásnak mint a jelentés feltételezésének szisztematikus módon szélsőséges ellentétébe fordítása bizonyára nemcsak az elméletnek ellenszegülő elméleti álláspont, hanem egy történetileg létrejött és meghatározott *olvasásmód*. Paul de Man elemző eljárásai túlságosan bonyolultak ahhoz, hogy az olvasásszociológia megtalálhatná empirikus ekvivalenseiket, de a beállítottság szimbolikus. Szenvedélyes, anarchisztikus, destruktív, hiperradikális és kalandos olvasás ez, amely persze ki van szolgáltatva a pökhendi dogmatizálásnak, de lehetőséget kínál az urbanizálásra is. Ez az ellentmondást nem tűrő hang mégiscsak minden jelentéstulajdonítás ingatag voltára, minden értelmezés tévedékenységére figyelmeztet.

Radnóti Sándor

A TELEVÍZIÓZÁS ÁRTALMAI ÉS AZ OLVASÁS ÖRÖMEI

Jean-Philippe Toussaint: *A televízió*

Fordította Pacskovszky Zsolt

Jelenkor, Pécs, 2000. 160 oldal, 1200 Ft

Nem is tudom, miért A TELEVÍZIÓ címet viseli Jean-Philippe Toussaint regénye. Mert akár lehetne BERLIN is a címe. Tudniillik ott játszódik. Vagy akár TIZIANO. Ugyanis a regény francia elbeszélő főhőse, aki tehát Berlinben tartózkodik ösztöndíjasként, a velencei festőről írja tanulmányát. Azazhogy nem írja. Csupán ráhangolódik az írásra. Ami azt jelenti, hogy délelőttönként a Halensee parkban napozik, esténként baráti összejövetelekre jár. Sőt egyszer hétvégén még repülőzik is. Különleges megbízásként pedig a nyaraló szomszédok virágait locsolja. Azazhogy dehogy locsolja, ellenkezőleg, hagyja őket elpusztulni. Vagy éppen tévézik. Azazhogy próbál leszokni a tévénézésről. De leginkább talán távol levő családját várja: várandós feleségét és fiát. S ez onnan tudható, hogy rendszeresen felhívja őket telefonon. Más egyebet viszont nemigen látunk a családjához fűződő érzéseiből, netán az esetleges problémáiból, kételyeiből. Mintha azért várná őket, mert tudja és elfogadja, hogy úgyis megjönnek, s így csak egyvalamit tehet: várja, hogy megjöjjenek. Másképpen fogalmazva: várakozik, addig, amíg meg nem jönnek. Múltatja az idejét, s ebbe a múltatásba *bármí* belefér. Úgy tűnik tehát, *bármí* lehetne a mű címe. Ám valójában csakis az lehet, amit a borítón olvashatunk. S hogy miért? Egyfelől talán azért, mert – ahogyan azt a fülszövegben olvashatjuk „*korunk értelmiségijének kaján önarcképebe*” bőven belefér, sőt talán azt a leglátványosabban jeleníti meg a tévé mint többretegű szimbólum. A több réteg közül azonban most csak egyet említenék. A főhős életének, pontosabban ábrázolt napjainak telését-múlását egy ironikusan kidolgozott narratíva keretezi: a tévénézésről való leszokás eleve kudarcra ítélt, s végül bevallottan elvetélt kísérlete: „*A hálószoba sötétbe borult, csak a széken bekapcsolva maradt televízióból áradt tejszerű fény. Odahajoltam Delonhoz, hogy elvegyem a távkapcsolót, amelyet ott hagyott maga előtt a takarón, és gyorsan még egyszer végigfutottam a csatornákon, néztem a kép-*